

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК ПРОФЕСІЙНА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ОХОРОННИХ СИСТЕМ ОПІКУВАННЯ ДИТИНОЮ В ЗАМІСНІЙ СІМ'Ї

Присвячено аналізу сучасних наукових досліджень в сфері соціальної роботи інституту замісної сім'ї. Доводиться, що концепція психологічної захищеності та сімейно-орієнтованого підходу є стрижневими позиціями у розбудові соціальної роботи в контексті завдань замісної опіки над дитиною.

Ключові слова: психологічна захищеність, сімейно орієнтований підхід, подвійний статус соціального працівника, соціальна робота, кривна та замісна сім'я.

Постановка проблеми

Вступ. Замісна турбота про дитину несе в собі питання щодо форми моніторингу та підтримки дотримання належних умов догляду. Практика зарубіжних країн засвідчила, що саме соціальна робота має виступати в цій ролі. Українська традиційність теж передбачала соціальний контроль за утриманням дітей в ситуації їхнього осиротіння, який, перш за все, здійснював інститут кумівства та громади. Переміщення дитини із кривної в замісну сім'ю є емоційно насиченим актом і включає ситуації психологічних втрат та переживання горя. Природно, що до такої праці має залучатися професіонал в особі соціального працівника. Однак завдання, які стоять перед соціальним працівником, не завжди відображають суть самого акту прийняття дитини задля її захисту та підтримки. Отже, постає питання прояснення розуміння науковцями та практиками місця та ролі соціальної роботи в системі замісного догляду за дитиною в сім'ї.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняних дослідженнях питання сирітства та захисту дітей переважно вивчаються в сфері педагогіки (Л. Волинець, О. Денисюк, І. Зверева, Н. Комарова, Г. Посталюк, Ж. Петрочко, І. Пеша, І. Трубавіна, Т. Янченко), соціології (В. Буяшенко), права (О. Карпенко, В. Стребко, Л. Тарусова) а також психології (Г. Бевз, Т. Говорун, Т. Бондаренко, В. Бондаровська) і медицини (Р. Моїсеєнко, І. Лебець, М. Коренева). Наразі психологічна наука окреслює такий спектр проблем: захищеність дітей-сиріт (Г. Сім'я), психологічна адаптація членів замісної сім'ї (Л. Большакова, Л. Чернишова); процесуальні аспекти створення та підтримки замісних сімей (В. Ослон, А. Холмогорова, О. Бобкін, О. Заводілка, О. Співаковська, П. Котлі); питання реабілітації в умовах замісної сім'ї (О. Ушакова, В. Маглиш, Л. Оліфіренко, С. Шабас, Т. Шульга); психології депривованих дітей (І. Дубровіна, Т. Землянухіна, Й. Лангмеєр, М. Лисіна, А. Прихожан, Ж. Султангалієва, Н. Толстих, В. Мухіна, З. Матейчек, Є. Трошихіна, І. Фурманов, В. Юницький, І. Ярославцев).

Мета статті. Вищенаведений перелік визначає мозаїчність вивчення окремих аспектів функціонування замісної сім'ї, що не дає цілісної картини здійснення соціальної роботи в контексті основних завдань замісного догляду. Отже, ми поставили за мету прояснити роль та особливості праці соціального працівника щодо завдань замісного догляду за дитиною шляхом аналізу проведених наукових досліджень.

Виклад основного матеріалу

Перш за все відзначимо, що наукова категорія соціальної роботи виступає багатолитою та неоднорідною щодо форм, яких вона набуває в різних соціальних культурах. Дослідники також наголошують на переважній орієнтованості соціальної роботи на практичній теорії та утриманні фокусу уваги на цінностях та конкретних цілях, а також її залежності від соціальної політики та політичного устрою країни. При цьому практика соціальної роботи водночас включає декілька соціальних рівнів перетворювальної діяльності: від загальнодержавного до індивідуального (Х. Сведнер, Б. Шапіро, О. Іванова, Т. Семигіна) [6, 10].

Переважно всі дослідники сфери функціонування замісних сімей (Г. Сімя, П. Котлі, Р. Картер, Г. Бевз, І. Пеша, Д. Шанті, Н. Авденговен) наголошують на значущості професійної підтримки процесу створення та життєдіяльності прийомних сімей [1–4; 7; 11; 15]. При цьому формальні дії із захисту дитини окреслюються нормами правового захисту дитини, що реалізуються в межах діючого соціально-політичного устрою кожної окремої країни. Водночас реальна ситуація проживання дитини в замісній сім'ї має численні версії та суб'єктивні інтерпретації з боку учасників цього процесу. Тож, з одного боку, процедурні питання захисту дитини обумовлені сталою адміністративно-соціальною рамкою праці уповноважених працівників, а з іншого — суб'єктивним баченням цього процесу. В цьому контексті дослідники системи замісної опіки над дітьми (П. Котлі, Р. Картер, Г. Бевз) зазначають високу ймовірність виникнення численних непорозумінь, що може бути обумовлено протиріччям між бюрократичною процедурою та баченням прийомних батьків в питаннях допомоги конкретній дитині [3, 14; 2, 23]. У цьому контексті особливо значущим виступає наявність професійно підготовленого посередника, роль якого передбачає утримання фокусу уваги на процесах захисту дитини та урегулювання адміністративно-процедурних питань щодо їх вирішення [11, 275].

Нами встановлено, що дослідження в сфері замісної опіки над дітьми мало стосуються питань організаційних аспектів цього напряму соціальної роботи, а наявні, переважно, не виходять за межі встановленої компетентності. Так, дослідження соціолога Е. Алексеєвої та педагога М. Тернавської розкривають локальні особливості функціонування патронатної системи замісної опіки над дітьми; праці соціолога І. Осипової стосуються аспектів попередження соціального сирітства в контексті діючої соціальної системи [7; 14]. Однак психологи (В. Ослон, Г. Бевз) та іноземні експерти (Р. Картер, П. Котлі) наголошують на перегляді та розбудові нових підходів в питаннях захисту дітей, розглядаючи цей напрям роботи як інноваційним.

Відзначимо, що соціальна робота, як специфічний вид професійної діяльності, спрямований на надання допомоги людині, родині, групі осіб, громаді, які перебувають у складній життєвій ситуації задля відновлення їхньої здатності до психосоціального функціонування [12, 417]. Аналізуючи потреби клієнтів, Е. Холостова виділяє групу компенсаторних потреб, а Б. Купріянов наголошує на функції управління використанням клієнтами власних ресурсів; Д. Багрецов, А. Капська відмічають надання допомоги із державної і недержавної сфери сприяння людині [6; 10; 14]. У інших визначеннях наголошується на процесах реабілітації, реінтеграції та допомоги уразливим верствам

населення. Поряд з цим дослідник Г. Сім'я в основу розбудови системи замісних сімей ставить поняття психологічної захищеності, що, на нашу думку, є більш доречним.

Поняття психологічної захищеності Г. Сім'я визначає, як відносно стійке позитивне емоційне переживання і усвідомлення індивідом можливості задоволення основних потреб та забезпечення прав в будь-якій ситуації. Цей термін пов'язаний з такими поняттями, як: безпека, довіра, впевненість, психоемоційна стабільність, задоволеність, комфорт. У працях соціальних психологів А. Сухова, Я. Подоляк розкривається поняття психічної небезпеки як загрози життю, що може виходити від людини (слова, думки, вчинки), техніки, природних та соціальних явищ; виступати умовою чи ситуацією, внаслідок якої може бути спричинена шкода, поранення, чи пошкодження [5, 24]. Питання безпеки розглядаються на індивідуальному, соціальному та державному рівнях, порушення якої проявляються у вигляді зростання рівня індивідуальної та соціальної напруженості [13, 44]. В працях Дж. Боулбі, М. Ейсвоурт надаються унікальні дослідження змін у розвитку дитини внаслідок порушення умов її безпеки [4]. Отже, задоволення потреб безпеки є умовою здорового розвитку дитини і є соціально-значущою проблемою, яка вимагає створення соціальних охоронних систем як превентивної, так і відтворювальної дії.

У контексті соціальної роботи термін «психологічна захищеність» вказує на результат діяльності цілісної системи законодавчо закріплених економічних, правових та соціальних гарантій громадян, що забезпечує необхідний рівень їхньої життєдіяльності [11]. В контексті психологічних знань термін захищеності співвідноситься із включенням психологічних захистів, які спрямовані на мінімізацію чи усунення почуття тривоги, пов'язаного із конфліктною чи фруструючою ситуацією, яка загрожує цілісності особистості. Захисні механізми, відгороджуючи сферу свідомості від травмуючих переживань, формують зону актуального розвитку дитини, визначаючи її подальше становлення згідно з внутрішніми та зовнішніми умовами.

Г. Сім'я виділяє чотири типи захищеності, що проявляється на психологічному рівні, як: 1) *реальна захищеність*, що супроводжується емоційним комфортом дитини; 2) *квазізахищеність*, коли психічна захищеність формалізується створенням зовнішніх умов соціального захисту; 3) *незахищеність* формування відчуженої внутрішньої позиції в ситуації дериваційних впливів; 4) *квазінезахищеність*, коли сформована внутрішня позиція стикається із відсутністю соціально-адекватного досвіду. Автор також визначає умови, які сприятимуть формуванню відчуття захищеності в дитини внаслідок її влаштування у замісну сім'ю, а саме: 1) пріоритетність дотримання потреб та прав дитини; 2) формування у замісних батьків спеціальної компетентності, що передбачає відбір та навчання; 3) робота з психологічної сумісності членів замісної сім'ї та дитини. Як додаткові, вона виділяє такі умови: 1) згода дитини на влаштування; 2) заходи підготовки до влаштування як дитини, так і сім'ї, 3) усвідомлення терміну тривалості спільного проживання та роботи з підтримки стабільних зв'язків дитини; 4) вирішення питань узгодження стосунків в дитячій підсистемі замісної сім'ї. Автор також надає характеристики внутрішньої позиції захищеності, що передбачає: цілісне відношення щодо себе, інших та світу в цілому; рефлексія щодо себе та інших; адекватна самооцінка; самостійність; соціальна активність та відповідальність за свої вчинки та загальну лінію свого життя; реалістичні життєві плани; знання прав та обов'язків і усвідомлення взаємозв'язків між поняттями «хочу та можу». Також важливим є розу-

міння дитиною свого положення та усвідомлення його причин, наповненість психологічного часу дитини щодо минулого, теперішнього та майбутнього, як структурної ланки самосвідомості; впевненість у сталості соціальної ситуації; захищеність особистісного простору та мінімізація наслідків травмуючих подій; ціннісне відношення з боку замісного оточення та підтримка професійно *підготовленого посередника* [11, 275].

Сучасна концепція соціальної роботи, виходячи із її першовідкривачів, засвідчує утримання уваги на взаємодії людини і навколишнього середовища, що включає середовище життєдіяльності клієнта у фокус соціальної роботи [6]. У ситуації замісної сім'ї сфера соціальної роботи може розширятися за рахунок включення соціального оточення замісної сім'ї, прийомної дитини та кривної її родини. В системі замісної сімейної опіки над дітьми робота соціального працівника переважно описується через систему кроків відносно потреб в захисті дитини та ресурсів замісної сім'ї, або через опис методів екологічного втручання в сімейну систему [4, 227–248; 8–9]. У дослідженнях, проведених 1968–1971 рр. в США і опублікованих в 1980 р., П. Котлі засвідчує, що задачі опіки не завжди збігаються із прикладними завданнями захисту конкретної дитини [3, 21]. Автори практичного посібника «Соціально-психологічна допомога сім'ям і дітям груп ризику», виданого в США в 1998 р. Д. Райкус, Р. Хьюз теж зазначають важливість адаптації загальних вимог захисту дітей в контексті роботи соціального працівника з конкретним випадком. При цьому Б. Шапіро відмічає, що спілкування, як інструмент соціальної роботи, супроводжується побічними ефектами, як-от: вимушеність та перевантаження соціальними контактами, монотонія та рутинність запитів та типажності клієнтів; постійне стикання із людськими переживаннями, біллю, стражданням та побутовими труднощами [6]. Дослідники також наголошують на делегуванні соціальному працівникові контролюючих повноважень, що у поєднанні із низьким рівнем оплати праці і неадекватним соціальним статусом формує спрощення соціальної роботи і посилення ризиків її ототожнення з інспектуванням [6]. Фахівці в сфері соціальної роботи та науковці Д. Райкус, Р. Хьюз теж відмічають подвійний статус соціального працівника в США, який виступає і носієм владних повноважень і помічником сім'ї в активізації її ресурсів на відновлення адекватного соціального функціонування [8, 10]. У континуумі соціальних інтервенцій крайні позиції займають *примусовий підхід* застосування владних повноважень у ситуації загрози життю та здоров'ю дитини і *кооперативний*, як основи надання сім'ї адекватної підтримки для збереження цілісності її функціонування [8, 12–15].

Наразі сучасна соціальна робота в США більше орієнтується на застосування сімейно-орієнтованого підходу, що визнає кривну сім'ю дитини найкращим місцем її проживання і зростання, підтримка та участь якої є бажаною навіть за умов влаштування їхньої дитини в замісну сім'ю [9, 152]. Автори наголошують на доцільності співпраці уповноважених органів із захисту дітей з різними організаціями, які спеціалізуються на певних послугах дітям. Визначення в континуумі послуг місце замісного догляду за дитиною само по собі вже визначатиме успішність цього процесу в контексті пріоритетності потреб дитини. Загалом надання послуг в системі замісної опіки передбачає наявність спеціалізованої агенції, як реалізатора делегованих завдань підтримки та захисту дитини [8; 9]. Таким чином, вступивши в професійну сферу роботи з індивідуальними потребами людей, та поступово опанувавши напрямок індивідуальної та групової соціально-психологічної допомоги, соціальна робота все більше набуває

інституційних форм засобом створення та покращення роботи служб соціальної роботи загального та спеціалізованого напрямку [1].

Наразі проведений нами аналіз соціальної технології створення та супроводу замісних сімей вказав на її типовість для різних країн і передбачає такі етапи: інформаційна компанія та первинна оцінка кандидатів (скрінінг); процес оцінки та підготовки кандидатів у прийомні батьки; взаємодовіра та влаштування дитини в замісну сім'ю; підтримка та нагляд; завершення та прощання. На терені України перераховані етапи було підтверджено дослідженнями Г. Бевз [1]. Наразі процес переведення клієнта із позиції об'єкта в позицію суб'єкта соціальної взаємодії, як керуючого власним життям, виступає одним із завдань соціальної роботи. Дослідженнями Г. Бевз доведено, що в контексті соціальної роботи із замісними сім'ями клієнтами виступають спочатку кандидати у прийомні батьки, а потім вони набувають статусу партнерів соціального працівника, а прийомна дитина — клієнта. Таким чином об'єднуються зусилля фахівця соціальної роботи і прийомних батьків у реалізації завдань замісної опіки над дитиною [1]. Концепція значущості партнерської взаємодії соціального працівника та замісних батьків підтверджується дослідженнями П. Котлі, Д. Райкуса, Р. Хьюз. Однак ці ж дослідники відмічають, що практика не завжди відповідає бажаному і замісні батьки можуть займати підлеглі позиції, де авторитетна думка приписується саме соціальному працівникові [2; 8; 9].

Наразі дефініціями соціальної роботи виступають такі поняття, як: соціальне функціонування (в межах взаємодії індивід — соціальне середовище), соціальне відношення (в контексті впливів середовища), клієнт (той, хто отримує допомогу); соціальний працівник (агент змін щодо вирішення клієнтом труднощів соціальної взаємодії); проблема (життєва ситуація, що ускладнює адекватне соціальне функціонування); проблеми клієнта (інфантилізм; складна життєва ситуація; дефекти, що ускладнюють соціальне функціонування; процес (організація взаємодії соціального працівника і клієнта у вирішенні проблеми), цінності соціальної роботи (набір критеріїв для прийняття рішення); моделі прийняття рішення (патерналістична, інструментальна, контрактна, персоналістична); професійні межі (показник професійної здатності фахівця); ролі та функції соціального працівника (діагностична, прогностична, перетворювальна та спеціальні з відповідними їм ролями); робота в професійній команді (мульти-, транс-, та міждисциплінарна) [10].

У сфері організації замісної опіки над дитиною В. Ослон згідно з проведеними дослідженнями пропонує мультимодальну модель соціальної та психологічної допомоги замісній сім'ї. Принципом її організації є командна робота мультидисциплінарного характеру, де поєднуються виїзні та стаціонарні послуги, орієнтовані на збереження автономії сім'ї та роботу з сім'єю в цілому (як системою) [4, 203]. Сама модель має назву екологічної соціальної роботи і передбачає формування тривірневої циклічної структури. Так перший цикл названо «замісна сім'я» і спрямовано на формування в населення позитивного ставлення до замісних сімей і готовності конкретної сім'ї прийняти в свою родину некрівну дитину. Результатом цього циклу має виступати підготовка конкретних сімей до прийняття конкретної дитини. Другий цикл, як «мікро-соціальна підтримуюча сітка», вказує на актуалізацію ресурсів замісної сім'ї в напрямку реалізації завдань догляду та розвитку прийнятої в сім'ю дитини, де потенціал кривної родини прийомної дитини може теж розцінюватися ресурсом. Більшість науковців

засвідчують доцільність таких дій [1–3]. Третій цикл названий реабілітаційним простором і передбачає роботу із закладами та організаціями, які беруть участь у заходах реабілітації дитини. Клієнтом цієї моделі розглядається сім'я із її соціальним оточенням, робота з якою має відповідати екологічним підходам та будуватися згідно з системною моделлю [4, 203–248]. При цьому переважний акцент все-таки робиться на необхідності створення реабілітаційного простору: високі ризики порушень розвитку дитини та нетолерування суспільством системи замісних сімей посилюють цей напрям.

Висновки

Проведений науковий огляд вивчення внеску соціальної роботи в сферу замісної опіки над дитиною вказує на процеси її самовизначення, де концепція психологічної захищеності посідає ключову позицію у співпраці соціального працівника, замісних та кривих батьків. Доведено, що етапи створення замісних сімей є типовими для різних соціальних систем і супроводжуються процесами рольового переміщення відносно поставлених завдань. Водночас домінуючий соціально-політичний устрій може впливати на посилення тенденцій до ствердження патерналістської моделі прийняття рішень з небажаним понижуваням ефектом щодо розбудови партнерської взаємодії. При цьому виявлена дуалістичність функції соціального працівника при неналежній організації праці посилює ризики трансформації соціальної роботи в акти інспектування. Доведено, що сімейно-орієнтований підхід соціальної роботи виступає ключовою позицією в розбудові охоронних систем для дитини, зокрема при її влаштуванні в замісну сім'ю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Г. М. Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Г. М. Бевз. — К. : ЦППО АПН України, 2001. — 281 с.
2. Картер Р. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей: моніторинговий звіт / Р. Картер ; пер. з англ. — К. : Логос, 2005. — 88 с.
3. Котли П. Новые приемные родители. Первый опыт / П. Котли ; пер. с англ. Н. И. Ивановой. — Новосибирск : ООО «Дата», 2000. — 200 с.
4. Ослон В. Н. Жизнеустройство детей-сирот: профессиональная замещающая семья / В. Н. Ослон. — М. : Генезис, 2006. — 368 с.
5. Подоляк Я. В. Психология безпеки: монографія / Я. В. Подоляк. — Х., 2009. — 324 с.
6. Фирсов М. А. Психология социальной работы: содержание и методы психосоциальной практики: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М. А. Фирсов, Б. Ю. Шапиро. — 2-е изд., стер. — М. : Академия, 2005. — 192 с.
7. Работа детского дома 19 ЦАО г. Москвы как уполномоченной службы органов опеки и попечительства / М. Ф. Терновская, Е. В. Бухман, Е. В. Власова, [та ін.]. — М. : БФРГТЗ «СЛОВО», 2001. — 124 с.
8. Райкус Дж. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: практ. пособие: в 4-х т. / Дж. Райкус, Р. Хьюз. — СПб. : Питер, 2009. — Т. 2. — 256 с.

9. Райкус Дж. Социально-психологическая помощь семьям и детям групп риска: практ. пособие: в 4-х т. / Дж. Райкус, Р. Хьюз ; пер. В. Пригожего. — М. : Эскмо, 2009. — Т. 4. — 416 с.

10. Семигіна Т. В. Інновації у соціальних службах: навч.-метод. посіб. / Т. В. Семигіна, В. В. Покладова, І. М. Грига [та ін.]. — К. : Пульсари, 2002. — 168 с. — Бібліогр. : С. 140–143.

11. Семья Г. В. Основы психологической защищенности детей, оставшихся без попечения родителей: дис. ... д-ра. психол. наук : 19.00.13 / Г. В. Семья. — М. : РГБ, 2005. — 350 с.

12. Соціальна робота: короткий енциклопед: словник: у 4-х кн. — К. : ДЦССМ, 2002. — Кн. 4. — 536 с.

13. Сухов А. Н. Социальная психология безопасности: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А. Н. Сухов. — М. : Академия, 2002. — 256 с.

14. Холостова Е. И. Социальная политика и социальная работа: учеб. пособие / Е. И. Холостова. — 2-е изд. — М. : «Дашков и К», 2008. — 216 с.

15. Шанті Дж. Учасники Фостерного процесу: міжнародне порівняльне дослідження / Дж. Шанті, Н. В. Авденговен ; Фонд «Мистецтво, культура та наука». — 127 с.

Бевз Г. М.

СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ФОРМА РЕАЛИЗАЦИИ ОХРАННЫХ СИСТЕМ ОПЕКИ РЕБЕНКА В ЗАМЕЩАЮЩЕЙ СЕМЬЕ

Посвящена анализу современных научных исследований в области социальной работы института замещающей семьи. Доказывается, что концепция психологической защищенности и семейно-ориентированного подхода являются стержневыми позициями в развитии социальной работы в контексте задач заместительной опеки над ребенком.

Ключевые слова: психологическая защищенность, семейно-ориентированный подход, двойной статус социального работника, социальная работа, кровная и замещающая семья.

Bevz H. M.

SOCIAL WORK AS A PROFESSIONAL FORM IMPLEMENTATION OF SECURITY SYSTEMS CARE OF A CHILD IN FOSTER HOME

The article analyzes the current research in the field of Social Work Institute of foster care. It is shown that the concept of psychological security and family-oriented approach is a central positions in the development of social work in the context of tasks foster care.

Key words: psychological protection, family-centered approach, dual status of a social worker, social work, kinsman and foster homes.